ANA ALTAYCA GÖVDESONU ÜNLÜLERİNİN KUTADGU BİLİG'DEKİ İZLERİ

İbrahim TAŞ[*]

ÖZET

1922'de Ramstedt'in ortaya attığı Altay dilleri teorisinin en önemli ses denkliklerinden birisi de Ana Altaycadaki kısa ve vurgusuz gövdesonu ünlülerinin İlk Türkçe ve devamındaki Ana Türkçe ile Ana Bulgarcada düşmüş olmalarıdır. Ancak, bu kısa ve vurgusuz gövdesonu ünlülerinin Türkçede bütünüyle kaybolmuş olduğu söylenemez. Bu ünlüler, Türkçede en iyi biçimde bazı tek heceli ve belirli eklerle türemiş çok heceli eylemlerin geniş zamanı ile belirli sayıda çok heceli türetmede korunmuş olmalıdır. Biz de bu yazımızda Karahanlı Türkçesinin en önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'de Ana Altayca gövdesonu ünlülerinin izlerini taşıyan sözcükleri tespit etmeğe çalıştık.

Anahtar Sözcükler: Altay dilleri teorisi, Gövdesonu ünlüleri, Kutadgu Bilig

THE TRACES OF PROTO-ALTAİC STEM-FİNAL VOWELS İN QUTADGU BİLİG

ABSTRACT

One of the most important phonemic equivalence of Proto-Altaic theory, put forward by Ramstedt in 1922, is the fall of stem-final vowels firstly in Pre-Turkic and then in Proto-Turkic and Proto-Bulgarian. But it can not be said these short and unstressed vowels are not used completely. These vowels are protected in some one syllable verbs, in present simple form of some derivated verbs and in some multisyllable verbs in definite number. In this work, we studied *Wisdom of Royal Glory*, one of the most important work of Karakhanid Turkic, to discover the words which have the traces of the stem-final vowels of Proto-Altaic.

Key Words: The Altaic theory, Stem-final vowels, Wisdom of Royal Glory

Altay dilleri teorisine göre, Türkçe tek heceli sözcüklerin çoğu Ana Altaycada ünlü ile biten bir gövde biçimindeydiler. Bu kısa ve vurgusuz olan ünlüler daha sonra İlk Türkçe ve devamındaki Ana Türkçe ile Ana Bulgarcada düşmüşlerdir: ET *ab* "av" < İT **āb*[1] < AA **āba* (krş. Mo. *aba* "av, sürek avı"), ET *boz* "gri" < İT **bor* < AA **bora* (krş. Mo. *boro* "gri" < **bora*), ET *er* "adam" < İT **ēr*[2] < AA **ēre* (krş. Mo. *ere* "adam"), ET *ḳıs-* "zorlamak" < İT **ḳıs-* < AA **kısa-* (krş. Mo. *kisa-* "engel olmak"), ET *kök* "gök, mavi" < İT **k̄ök*[3] < AA **k̄öke* (krş. Mo. *köke* "mavi, boz, yeşil") vb. (Poppe 1994: 180, 185, 193). Ne var ki, Ana Altayca gövdesonu ünlülerinin Türkçede tamamen yitmiş olduğu söylenemez. Bu gövdesonu ünlüleri Türkçede en iyi biçimde kimi tek heceli ve belirli eklerle türemiş çok heceli eylemlerin geniş zamanında ve belirli sayıda çok heceli türetmelerde korunmuştur: ET *bulır* "elde eder, alır" (krş. Mo. *buli-* "yenmek, üstesinden gelmek, ele geçirmek; güçte en önde bulunmak, üstün olmak" (Lessing 2003: 216a)), DLT *ḳısar* "engel olur" (krş. Mo. *kisa-* "engellemek, engel olmak, set çekmek, mâni olmak" (Lessing 2003: 752b)), *ḳonar* "yerleşir" (krş. Mo. *ḳono-* "konmak, konaklamak, geceyi geçirmek, gecelemek" < **ḳona-* (Lessing 2003: 1487b)), ET *sıḳar* "basar, sıkar" (krş. Mo. *sika-*, *siha-* "sıkmak, sıkıştırmak, basmak, bastırmak, ezmek; burkmak, burmak, sıkarak germek; doluşturmak, kalabalıklaştırmak, yığmak; baskı yapmak; zorlamak, bir şeyi zorla yaptırmak; kesimlik hayvanı beslemek, semirtmek" (Lessing 2003: 1117a)); DLT *irkeş-* "toplanmak" < **irke-* (krş. DLT *irk-* "toplamak, biriktirmek", Mo. *irge-* "doldurmak, yığmak, tıkamak, basmak; toplamak" (Lessing 2003: 661b)), DLT *ḳonaşı* "komşu", *ḳonat* "birlikte yaşayan insanlar", *ḳonat-* "üzerine koydurmak" < **ḳona-* (krş. ET *ḳon-* "yerleşmek", Mo. *ḳono-* "konmak, konaklamak, geceyi geçirmek, gecelemek" < **ḳona-*) vb. (Ramstedt 1952: 86; Tekin 2003a: 331).

---

[*] Dr., Selçuk Üniversitesi, ibrahimhakantas@hotmail.com.

[1] DLT *āw* "av", Trkm. *āv* ay. (Tekin 1995b: 171).

[2] Uyg. (Br.) *hēre* "koca", Trkm. *ēr* "erkek, koca", Soy. *ēr*, *er* ay., Koyb. *ĭr*, *er* ay., Karag. *ier*, *ir*, *er* "erkek, adam" (Tekin 1995b: 74).

[3] DLT *k̄ök* "mavi, yeşil; gök", Trkm. *g̈ök* "gök, mavi", Az. *göy* "mavi, yeşil; sema", Yak. *küöḫ* "mavi", Koyb. *k̄ök* "mavi, yeşil", Çuv. *kĭvak* "gök, mavi", Hlç. *kĭ̄k* "yeşil", Mac. *kėk* [kēk] "mavi" < EB (Tekin 1995b: 50, 121, 184).

Bu yazımızda, *Kutadgu Bilig*'deki Ana Altayca gövdesonu ünlülerinin izlerini taşıyan sözcükleri tespit etmeğe çalışacağız.

1. Tek heceli eylemlerin geniş zamanı:

al- "almak": *al-ır* (470, 473, 694, 724, 878, 1146, 2140, 2715, 2808, 2921, 2995, 4015, 4178, 4266, 4331, 5232, 5248, 5462, 5466), *al-ır men* (6035), *al-ır sen* (3554, 5367) ~ *al-ur* (154, 1394, 2056, 2996, 3048, 3533, 4064, 4067, 6313) (krş. ET *al-ır* "alır"); *al-* < **avl-* < **abl-* < **ablï-*[4] = Mo. **abli-* < **ablı-* (*abliga* "haksız kazanç; rüşvet; haraç" sözcüğünde) (Tekin 1978: 46-47; 2003a: 329; Lessing 2003: 7a)

büt- "ses kesilmek, alçalmak; borcu veya alacağı gerçekleşmek; yara kapanmak; sona ermek; yük olmak; bir şeye inanmak, ikrar etmek"[5]: *büt-er* (2580), *büt-er men* (1944, 3486, 5615) = Mo. *büte-* "örtülmek, kaplanmak, örtülü, kaplı ve tıkalı hâle gelmek; (yara) kapanmak veya iyileşmek; (hava) kapalı veya bozuk olmak; boğulmak, nefesi kesilmek, bunalmak, oksijensiz kalmak" (Tekin 2003a: 329; Lessing 2003: 244b)

ḳan- "kanmak, doymak" < **ḳān-*[6]: *ḳān-ur* (6035) = Mo. *ḳanu-* "kanmak, doymak, memnun olmak; yeterli bulmak, doymuş olmak; dolmak" (Tekin 2003a: 329; Lessing 2003: 1435b)

ḳay- "caymak, dönmek, geri dönmek": *ḳay-ar* (3422) = Mo. *ḳaya-* "caymak, vazgeçmek" (Tekin 2003a: 329)

ḳol- "istemek, dilemek": *ḳol-ur* (C 82, 226, 239, 899, 1879, 1909, 2397, 2406, 2438, 2872, 2888, 2978, 3597, 3640, 3814, 3931, 4488, 4515, 4787, 5836, 5839, 5955), *ḳol-ur men* (3056, 3484, 3693, 3756, 5934), *ḳol-ur sen* (243, 5424) = Mo. *ġuyu-* "sormak, rica etmek, dilemek, aramak" < **ġulu-* (Tekin 2003a: 329; Lessing 2003: 582b)

ḳon- "konmak, yerleşmek": *ḳon-ar* (73) = Mo. *ḳono-* "konmak, konaklamak, geceyi geçirmek, gecelemek" < **ḳona-* (Tekin 2003a: 329; Lessing 2003: 1487b)

ḳuç- "kucaklamak" < **ḳūç-*[7]: *ḳuç-ar* (401, 3036, 3609) = Mo. *ḳuriça-* "kızışmak, şiddetle istemek, arzulamak, hararetle sevmek, kontrol edilemeyen bir sevgiyle sevmek" (Tekin 2003a: 329; Lessing 2003: 1525b)

sor- "sormak, emmek" < **sōr-*[8]: *sor-ar* (655), *sor-arlar* (6601) = Mo. *soro-* "sormak, soğurmak, emmek, yutmak, içine çekmek, solukla içeriye çekmek, içmek, sömürmek; sızdırmak; çekmek (mıknatıs taşı vb.)" < **sōra-* (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 1131a)

sön- "sönmek, bitmek, tükenmek" < **sōn̄-*[9]: *sön-er* (2580) = Mo. *sönö-* "sönmek, (ateş) bitmek, tükenmek; ölmek, can vermek, telef olmak, ortadan kalkmak, göze görünmemek" < **sōn̄e-* (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 1134b)

tap- "tapmak, bulmak, kavuşmak; hizmet etmek": *tap-ar* (1319) = Mo. *taga-* "sanmak, tahmin etmek, bilmece çözmek; şüphelenmek, şüphe etmek; (ihtimali) kabul etmek" (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 1179b)

tar- "dağıtmak" < **tār-*[10]: *tar-ar*[11] (2268) = Mo. *tara-* "dağılmak, saçılmak; ayrılmak; bölünmek; bitmek, sona ermek" < **tāra-* (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 1203b)

tart- "tartmak, çekmek, uzatmak, çıkarmak": *tart-ar* (6369, 6372) = Mo. *tata-* "tartmak, çekmek, germek; cezbetmek; çizgi çizmek; düzenlemek, yerleştirmek; müzik aleti çalmak; nefes almak; (et) doğramak, kıymak" < **tarta-* (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 1213a)

tıḏ- "menetmek, alıkoymak" < **tīd-*[12]: *tıḏ-ar* (1197, 6153) = Mo. *çida-* "yetmek, dayanmak, yapabilmek, üstesinden gelmek; üstün gelebilmek, yenebilmek" < **tīda-* (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 282b)

---

4 GT *-l* = Mo. *-bl-* ses denkliği için Tekin 1978: 46-47'ye bakılabilir.

5 Burada iki ayrı *büt-* eylemi de söz konusu olabilir (Tekin 2003a: 328).

6 Uyg. (Br.) *ḳām-* "kanmak", DLT *ḳān-* ay., Trkm. *ġān-* "kanmak, doymak" (Tekin 1995b: 173).

7 EAT *ḳuç-*, *ḳuc-* "kucaklamak", Az. (Kaş.) *güç-* ay., Az. *guc-*, *gucu-* ay., Yak. *kūs-* ay. (Tekin 1995b: 179).

8 DLT *sōr-* "emmek", Trkm. *sōr-* "sormak, emmek", D. Tü. *şora-* ay., Tat. *suwır-* "çekmek, içine çekmek" (Tekin 1995b: 178).

9 Trkm. *sōn̄-* "sönmek", Terc. *söyün-* ay., Tuhf. *sövün-* ay., EAT *söyün-* ay. (Tekin 1995b: 184).

10 DLT *tār-* "dağıtmak", Trkm. *dāra-* "kaçıp gitmek, uzaklaşmak" (Tekin 1995b: 174).

11 Arat 1979: 426. s.daki *tara-r*, Clauson 1972: 529a'ya göre *tar-ar* olmalıdır.

uḳ- "anlamak": *uḳ-ar* (B 30, B 74, 155, 976, 1531, 2631, 6430, 6490), *uḳ-armu* (908, 1530) = Mo. *uḳa-* "anlamak, bilmek, kavramak, öğrenmek" (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 1372b)

üz- "kesmek": *üz-er* (655, 2419, 3583, 4460, 5383, 6384) = Mo. *üre-* "boşa harcamak, israf etmek; bozmak, yıkmak, harap etmek; silmek, yok etmek, kazımak" (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 1561b)

yalḳ- "bıkmak, usanmak": *yalḳ-ar* (6628) = Mo. *calḳa-* "korkmak, ürkmek; bıkıp usanmak, yorulmak, yorgun düşmek; bir alışkanlığını bırakmak" (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 1595a)

yan- "tehdit etmek" < **yān-*[13]: *yan-ur* (967, 6168) = Mo. *canu-* "korkutmak, gözdağı vermek, tehdit etmek, sallamak, savurmak; sertçe basmak, damgalamak; kin gütmek, kıskanmak" (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 1601b)

yap- "örtmek, kapamak": *yap-ar* (3232), *yap-ar sen* (319) = Mo. *niga-*, *naga-* "yapıştırmak; yakmak, sürmek, yapışkan veya yağlı şeyle sıvamak" (Tekin 2003a: 330; Lessing 2003: 869a, 904b)

Ne var ki, *Kutadgu Bilig*'deki bütün tek heceli eylemlerin geniş zaman ünlülerinin Moğolca denkliklerindeki gövdesonu ünlüleri ile bir ve aynı olduğu söylenemez: *bul-ur* "bulur" (B 52, 129, 154 ...) = Mo. *buli-* "yenmek, üstesinden gelmek, ele geçirmek; güçte en önde bulunmak, üstün olmak" (Lessing 2003: 216a), *ḳaz-ar* "kazar" (1734, 1735) = Mo. *ḳaru-* "kazımak, sıyırmak, kazıyarak toplamak, rendelemek" (Lessing 2003: 1451b), *yit-er* "yiter, kaybolur" (890, 4759) = Mo. *nitu-* "ölmek; telef olmak, harap olmak, çürümek, bozulmak" (Lessing 2003: 916b) vb. {-Ar} geniş zaman ekini taşıyan örneklerin, örnekseme yoluyla, {-Ur} ekinden geliştiği düşünülebilir: Orh. *kör-ür* "görür" / DLT *kör-er*, Uyg. *öt-ür* "sona gelir; kaybolur; geçer" / DLT *öt-er*, Uyg. *sal-ur* "atar, fırlatır" / DLT *sal-ar*, Uyg. *ür-ür* "üfler" / DLT *ür-er*, Uyg. *yit-ür* "kaybeder" / DLT, KB *yit-er* vb. (Tekin 2003a: 327-28). *bul-ur* "bulur" ise, ilerleyici ünlü benzeşmesiyle, eski bir **bul-ır*'dan gelişmiş olabilir; krş. Uyg. *bul-ır* "bulur, elde eder" < **bulı-r*.

2. Belirli eklerle türemiş çok heceli eylemlerin geniş zamanı:
{+k-} // {+gA-} = Mo. {+gA-}

Türkçede geçişsiz eylemler türeten {+k-} ve {+gA-} ({+gAr-}ekinin içinde yer alan) eklerine karşılık Moğolcada {+gA-} eki bulunur: *edege-* "sağaltmak, düzeltmek, tedavi etmek, iyileştirmek" (Lessing 2003: 466b), *colga-* "karşılaşmak, tanışmak, kendini takdim etmek; yeni yılda 'hadag' ile selamlamak" (Lessing 2003: 1652a), *munggani-* (< *mung+ga-ni-*) "oyalanmak, ağır davranmak; bunalmak, karıştırmak, şaşırmak; sıkılmak, üzüntülü olmak; ahmaklaşmak" (Lessing 2003: 861b) (Tekin 2003a: 333).

birik- "birikmek, toplanmak, bir olmak" < **bīrik-*[14]: *birik-er* (862) < **bīr+ʲk-* (Tekin 2003a: 333)

çawıḳ- "ün sahibi olmak, ünlenmek": *çawıḳ-ar* (3077, 3080, 3265) < *çaw+ʲḳ-*; KB *çaw* "şöhret, şan, ses"

çıḳ- "çıkmak": *çıḳ-ar* (745a, 974, 985, 996, 1381b: 2, 2686, 3477, 3987, 4043, 4441, 4826b: 2, 5364), *çıḳ-arda* (394, 2550, 2869, 3577), *çıḳ-arı* (745b) < *taş+ʲḳ-*; KB *taş* "dış" (Tekin 2003a: 334)

ılıḳ- "çürümek, bozulmak": *ılıḳ-ar* (337) < *ıl+ʲḳ-*; KB *ıl* "aşağılık, alçak, değersiz" (Erdal 1991: 495; Tekin 2003a: 334)

Şu sözcükte {+k-} ekinin daha eski biçimi olan {+gA-} geçmektedir:

muŋḳar- "bunaltmak, sıkıntıya sokmak" (2391, 2397, 4024) < **muŋġar-* < *muŋ+ġa-r-*; KB *muŋ* "bun, sıkıntı, acı; ihtiyaç" (Tekin 2003a: 334)

---

[12] DLT *tīd-* "menetmek, alıkoymak" (Tekin 1995b: 104).

[13] Yak. *sān-* "tehdit etmek", Gag. *yān-* ay., Miş. *yānı-* ay. (Tekin 1995b: 175).

[14] DLT *bīr* "1", Trkm. *bīr* ay., *bīrik-* "birleşmek", Yak. *bīr* "1" (Tekin 1995b: 105, 183).

{+kIr-} // {+krA-} = Mo. {+kirA-}[15]

Türkçede yansıma eylemler türeten {+kır-} // {+krA-} ekine karşılık Moğolcada yine yansıma eylemler türeten {+kirA-} eki bulunur: *ḳaskira-* "bağırmak" < *ḳas*, *barkira-* "kükremek, gürlemek, ağlamak" < *bar* (Poppe 1992: 87).

bürkir- ~ *büwkir-* "püskürmek, serpmek": *bürkir-er* (4892), *büwkir-er* (98) < **bür+kir-er* < **bür+kire-r*; krş. YUyg. *pürkü-*, *pürke-* "fışkırmak, taşmak", Kzk., Kırg. vb. *bürk-* ay., Tat., Bşk. *börk-* ay., Trkm., YUyg. (diya.) *pürk-* ay. < **bürki-* = Mo. *bürgi-* "korku veya dehşetle kuşatılmak, korku ve dehşet içinde kalmak; panik ve şaşkınlık içinde olmak; dağılmak, saçılmak" < **bürki-* (Tekin 2003a: 333; Lessing 2003: 238b)

kükre-[16] "kükremek" (86) sözcüğünde, Ana Altayca gövdesonu ünlüsü, yanlış çözümleme sonucu eke katılmıştır: *kükre-r* < **kükir-er* < **kür+kire-r*; krş. Mo. *kürki-* "saçma konuşmak, düşüncesizce gevezelik etmek" < **kür+ki-*, *kürkire-* "gurlamak, homurdamak, hırlamak; (şelale) gürlemek" < **kür+kire-* (Tekin 1994: 258, 270-71; Lessing 2003: 800b)

{+r-} = Mo. {+rA-}

Türkçede geçişsiz eylemler türeten {+r-} ekine karşılık Moğolcada yine geçişsiz eylemler türeten {+rA-} eki bulunur: *kökere-* "göğermek, mavileşmek" < *köke* "gök, mavi", *kögşire-* "eskimek, yaşlanmak" < *kögşin* "eski, yaşlı", *ügeyire-* "fakirleşmek, güçsüzleşmek" < *ügey* "fakir, zavallı" (Poppe 1992: 84).

belgür- "belirmek, meydana çıkmak": *belgür-er* (3006, 3080, 3414, 5877) < **belgü+re-r* (Tekin 2003a: 334)

bur- "kokmak, güzel kokmak" < **būr-*[17]: *bur-ar* (6625) < **bū+ra-r* (Tekin 2003a: 335)

ḳaḏġur- "kaygılanmak": *ḳaḏġur-ar* (1233) < **ḳaḏġu+ra-r* (Tekin 2003a: 335)

{-çIr-} < {-çI-} + {-r-} < {-çI-} + {-rA-}

külçir- "gülümsemek": *külçir-er* (5680) < *kül-çir-er* < **kül-çire-r* (Ercilasun 1984: 43; Erdal 1991: 538; Tekin 2003a: 343).

{-d-} = Mo. {-DA-}

Türkçede orta (medial) ya da edilgen çatılı eylemler türeten {-d-} ekinin karşılığı olarak Moğolcada {-DA-} eki bulunur ve bu ek "bir şeye konu olmak, bir şeye mecbur olmak" anlamında edilgen ya da geçişsiz eylemler türetir: *olda-* "bulunmak" < *ol-* "bulmak", *bolda-* "olmak zorunda kalmak" < *bol-* "olmak", *abta-* "alınmak" < *ab-* "almak", *ögte-* "verilmek" < *ög-* "vermek", *ġarta-* "geçilmek, aşılmak" < *ġar-* "geçmek, aşmak" (Poppe 1992: 80).

küḏ- "beklemek" < **kūd-*[18]: *küḏ-er* (1050, 1391, 1406, 1875, 5184, 5342, 6179, 6271) < **kū-ḏ-er* < **kū-ḏe-r*; krş. KB *kü-* "korumak" (Erdal 1991: 115)

toḏ- "doymak": *toḏ-ar* (923) ~ *toḏ-ur* (2003) < *to-ḏ-ar* < **to-ḏa-r*; krş. ET *to-* "doymak" (Tekin 2003a: 344)

yoḏ- "silmek, bozmak" < **yōd-*[19]: *yoḏ-ar* (2798) < **yō-ḏ-ar* < **yō-ḏa-r*; krş. KB *yoġ* "yas, matem" < **yō-ġ*, *yoḳ* "yok" < **yō-ḳ*

yüḏ- "yüklemek, yüklenmek": *yüḏ-er* (1720, 1875, 2797, 3198, 3391), *yüḏ-er sen* (1876) < **yü-ḏ-er* < **yü-ḏe-r*; krş. KB *yük* < **yü-k*

Şu sözcüklerde geniş zaman eki {-Ur}'dur:

eşit- "işitmek, duymak, dinlemek" ~ *ėşit-* < **eşid-*: *eşit-ür* (3767), *eşit-ür* (5642)

ıḏ- "salmak, göndermek, serbest bırakmak, geçirmek, ulaştırmak" < **īd-*[20]: *ıḏ-ur* (2593, 2594, 2945, 3902), *ıḏ-ur men* (3907, 4953)

ḳoḏ- "koymak, bırakmak": *ḳoḏ-ur* (2003, 4719, 5159, 5264, 5755, 6074), *ḳoḏ-ur men* (925, 1261), *ḳoḏ-ur sen* (3984, 5382)

---

[15] Yansıma köklerden geçişsiz yansıma eylemler türeten {+kIr-} eki, daha eski bir {+kIrA-} ekinden gelişmiştir. Bu ek de, büyük bir olasılıkla, Mo. *ki-* "etmek, eylemek, yapmak, davranmak" (< **ḳı-*) eyleminin, geçişsiz eylemler türeten {-rA-} ekli biçimidir. Bu ekle ilgili olarak Tekin 1982'ye bakılabilir.

[16] Eylemin *ö*'lü okunuşları için Taş 2007: 236'ya bakılabilir.

[17] DLT *bū* "buğu, buhar", Trkm. *būġ* ay., Çağ., EAT *buġ* ay., Tü. *buğu* ay. (Tekin 1995b: 179).

[18] Uyg. *kütü-* [kū-] "beklemek, gözetmek", DLT *kūd-* "beklemek, intizar etmek", Trkm. *güyt-* "beklemek", Yak. *kūt-* "beklemek, ümit etmek" (Tekin 1995b: 185).

[19] DLT *yōḏ-* "silmek, yok etmek", EAT *yoyul- ~ yöyül-* "silinmek, kazınmak, zail olmak" (Tekin 1995b: 178).

[20] DLT *īd-* "göndermek", Yak. *īt-* ay., Çuv. *yar-* ay. << **īd-* (Tekin 1995b: 175).

{-k-} = Mo. {-gA-}

Türkçede öze dönüşlülük ve edilgenlik bildiren {-k-} ekine karşılık Moğolcada geçişsiz eylemler türeten {-gA-} eki bulunur: **ḳorgo-* (*ḳorgolca-* "korkmak; çekinmek, sakınmak" eyleminde), *oñgo-* "rengi atmak, solmak" (Tekin 2003a: 335).

ḳorḳ- "korkmak": *ḳorḳ-ar* (2288, 2751, 2755) ~ *ḳorḳ-ur* (5070) < **ḳor$_ı$-ḳ-ar* (Tekin 2003a: 335)

yaḳ- "yaklaşmak": *yaḳ-ar* (3448) < **ya-ḳ-ar*; krş. KB *yaġu-* "yaklaşmak" < **ya-ġ+u-* (Tekin 2003a: 336)

yalḳ- "bıkmak, usanmak": *yalḳ-ar* (6628) < **yal-ḳ-ar*; krş. Muk. *yalıl-* "bıkmak, usanmak" < **yal-^{ı}l-*

{-k-} // {-gA-} = Mo. {-gA-}

Türkçede pekiştirme ve yoğunluk bildiren {-k-} ekine karşılık Moğolcada geçişli ve ettirgen eylemler türeten {-gA-} eki bulunur: *surġa-* "öğretmek" < *sur-* "öğrenmek", *kürge-* "ulaştırmak" < *kür-* "ulaşmak", *ġarġa-* "çıkarmak, boşaltmak" < *ġar-* "çıkarmak", *bolġa-* "yapmak" < *bol-* "olmak" vb. (Poppe 1992: 78).

Şu sözcüklerde {-k-} ekinin daha eski biçimi olan {-gA-} geçmektedir:

aḏḳaş-[21] (*aḏḳaşu yat-* "örülmek, sarılmak" (2936) deyiminde) < **aḏ-ġa-ş-*; krş. ET *adut* "avuç" < **ad-^{u}t*, Yak. *atın* "çevre, yöre" < **ad-^{ı}n* (Tekin 1990: 308)

bulġaḳ "düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında çıkan karışıklık, bulanıklık" (221, 1313, 4121, 4213, 4271) < **bul-ġaḳ* < **bul-ġa-*, *bulġanuḳ* "bulanık" (1856, 2131, 3632, 4940, 5201, 5512, 5646, 5951) < **bul-ġa-n-^{u}ḳ*, *bulġaş-* "karışmak" (2336) < **bul-ġa-ş-*

tatġan- "tatlı bulmak, tat almak" (4607) < **tāt-ġa-n-*[22]; krş. Mo. *taçiya-* "tutuşmak, güçlü bir arzu duymak, tutkuyla sevmek; şehvete düşmek, nefsin arzularına kapılmak" < **tātı-ġa-* (Tekin 2003a: 337; Lessing 2003: 1178b)

turġaḳ "kapıcı, nöbetçi" (608, 2536) < *tur-ġaḳ* < **tur-ġa-* < *tur-* "durmak, kalkmak, yükselmek"

tutġaḳ "öncü" (1067, 1352, 2343 vb.) < *tut-ġaḳ* < **tut-ġa-* < *tut-* "tutmak"

yalġa- "yalamak" (2888) < **yāl-ġa-*[23]; krş. Mo. *doluga-*, *doliya-* "yalamak" < **daluġa-* (Ölmez 1991: 174-75; Tekin 2003a: 338; Lessing 2003: 412a, 413a)

yatġaḳ "muhafız, bekçi" (608, 1606, 2533 vb.) < *yat-ġaḳ* < **yat-ġa-* < *yat-* "yatmak".

{-r-} = Mo. {-rA-}

Türkçede geçişli eylemler türeten eski {-r-} ekine karşılık Moğolcada karşılaştırma yoluyla tespit edilebilen {-rA-} eki bulunmaktadır: Mo. *ḳabira-* "bilemek; ovmak, gıcırdatmak, öğütmek, sürtmek; geçerken hafifçe değmek; (hayvan) birbirine yakın durmak" (Lessing 2003: 1384a), *ġacira-* "eğrilmek, bükülmek, kıvrılmak" (Lessing 2003: 569a), *teberi-* "kucaklamak, sarmak, etrafını sarmak, kollarıyla taşımak veya etrafını sarmak; bağrına basmak" < **tebire-* (Lessing 2003: 1219b).

aḏır- "ayırmak": *aḏ$_ı$r-ar* (2752, 2772), *aḏ$_ı$r-ara* (4633) < **aḏı-r-ar* < **aḏı-ra-r*; krş. Mo. *acira-*[24] "ilerlemek, ileri gitmek, öne geçmek, üzerine almak, başvurmak; kalmak, konuk olmak; çekilmek, geri çekilmek, çekinmek, üst kişilerden uzak durmak" < **adıra-* > Kırg. vb. *acıra-* "ayrılmak" (Tekin 2003a: 336; Lessing 2003: 99b)

ewür- "evirmek, çevirmek, döndürmek": *ew$_ü$r-er* (403, 718, 2995, 3042, 3562, 4364, 5232, 6133) ~ *ew$_ü$r-ür* (5089) < **ebire-r*; krş. ET *ebir-*, *evir-* "çevirmek, döndürmek; tercüme etmek"; Mo. *egere-* "dönmek, fırıldanmak, döndürmek, çevirmek; eğirmek, bükmek; kuşatmak, etrafını sarmak; yığın hâlinde toplamak; dolaştırmak, karıştırmak, karmakarışık etmek; gütmek, hayvan sürüsünü bir arada tutmak için atla etrafında koşmak; (hastalık) sık sık tekrarlamak" < **egire-* (Tekin 2003a: 336, Lessing 2003: 475b)

---

[21] Erdal (1991: 552-53), Arat'ın *aḏakşu* okuduğu sözcüğü, yapısal olarak mümkün görmeyip *aḏḳaş-u* yerine bir yazım yanlışı kabul ediyor.

[22] Uyg. (Br.) *tātt-ir* (*tāt-*) "tadına bakmak", DLT *tātıġ* "tat", Trkm. *dāt-* "tatmak", Az. *dad-* ay., Tü. *tat-* ay., fakat *tad-ar* (Tekin 1995b: 96, 175).

[23] Trkm. *yāla-* "yalamak" (Tekin 1995b: 175).

[24] Clauson 1972: 66b Mo. *acira-* biçimini Türkçeden alıntı sayar. Tekin 1976: 283'e göre *d* fonemi Türkçenin hiçbir döneminde *ı* ya da *i* ünlüsü önünde *c*'ye dönüşmemiştir.

{-r-} = Mo. {-rA-}

Türkçede geçişsiz ve dönüşlü eylemler türeten {-r-} ekine karşılık Moğolcada dönüşlü eylemler türeten {-rA-} eki bulunur: *asḳara-* "dökülmek" < *asḳa-* "dökmek", *ebdere-* "parçalanmak" < *ebde-* "kırmak" (Poppe 1992: 82).

yilgür-[25] "çırpınmak": *yilgür-er* (74, 3329) < **yilgü-r-er* < **yilgü-re-r*; krş. KB *yilgüt-* "heyecanlandırmak" < **yilgü-t-* (Tezcan 1981: 74; Erdal 1991: 536)

Şu sözcükte geniş zaman eki {-Ur}'dur:

kir- "girmek" < **kīr-*[26]: *kir-ür* (991a, 991b, 1134, 1512, 1515, 1516, 1733, 2023, 2895, 2906, 3531, 4032, 4043, 4395, 4615, 4674, 5906, 6383), *kir-ür men* (4994)

{-sIk-} < {-z-} + {-k-} < {-z-} + {-gA-}

alsıḳ- "soyulmak, elindekini kaptırmak, kaybetmek": *alsıḳ-ar* (2726, 4119) < *al-sıḳ-ar* < **al-sıḳa-r* < *al-* "almak"

bassıḳ- "basılmak, baskına uğramak": *bassıḳ-ar* (679) ~ *basıḳ-ur* (6271) < *bas-sıḳ-ar* < **bas-sıḳa-r* < *bas-* "basmak" (Tekin 2003a: 341)

3. Türemiş sözcükler:

***adı-* "ayırmak":**

aḏġır "aygır" (4064, 4441, 5781) < **aḏıġır* < **aḏı-ġır* (krş. Çuv. *ĭyĭr* "aygır", Yak. *atīr*[27] ay. < **dıġır* < **adı-ġır* "(doğurmak için sürüden) ayrılmış (olan aygır); krş. bir de Mo. *acirġa(n)* "aygır, damızlık at; başka hayvan isimlerinin önünde kullanılırsa hayvanın erkekliğini belirtir", Hlh. *azraġa* ay. < **adırġa(n)* < **adır+ġa(n)*), *aḏın* "başka, diğer, ayrı, gayrı, başkası" (B 19, 7, 8 ...) < **aḏı-n*, *aḏınsıġ* "başka, öbür, başkasına göre, öbürüne göre" (562, 718, 777 ...) < **aḏı-n+sıġ*, *aḏır-* "ayırmak" (B 39, 329, 385 ...) < **aḏı-r-*, *aḏırt* "ayırma" (1845, 4635) < **aḏı-r-t*, *aḏırt-* "ayırtmak, ayırt etmek" (2080, 2787) < **aḏı-r-t-*, *aḏırtla-* "ayırt etmek, ayırmak" (1839) < **aḏı-r-t+la-*, *aḏırtlıġ* "ayrıntılı" (2775) < **aḏı-r-t+lıġ*, *aḏrıl-* "ayrılmak" (1075, 1276, 3295 vb.) < **aḏ$_ı$-r-^{ı}l-*, *aḏruḳ* "fark, farklı" (201a, 201b, 2067) < *aḏ$_ı$-r-^{u}ḳ*, *aḏış-* "ayırmak, yaymak" (4115) < **aḏı-ş-* (Brockelmann 1954: 128; Räsänen 1957: 138; 1969: 6a; Clauson 1972: 60a, 66b, 72b; Tezcan 1975: 108; Ercilasun 1984: 30; Dankoff 1985: 4; Erdal 1991: 304, 535; Tekin 1994: 254, 275; 2003a: 336; 2003b: 359-60; Lessing 2003: 99b)

***alı- < *ablĭ- "almak":**

alıḳ "meziyet; taviz; alışkanlık" (1490, 3629, 4757) < **alı-ḳ*; GT *al-* "almak" < **avl-* < **abl-* < **ablĭ-*; Mo. *ab-*, *abu-* (*-u-* bağlama ünlüsü) "almak, kapmak, sımsıkı tutmak, kavramak, yakalamak; elde etmek, kazanmak; tedarik etmek, edinmek; toplamak, vergi toplamak; satın almak; emmek, içine çekmek; benimsemek, özümsemek; tasarlamak", Hlh. *av-* ay., Bur. *aba-* ay., Klm. *aw-* ay., Mo. *abliġa* "haksız kazanç; rüşvet; haraç", Hlh. *avliga* ay., Mo. *abliġaçi* "haraççı, rüşvet alan kimse, rüşvetçi; para karşılığı iş gören kimse; para ile satın alınan, yiyici; para canlısı", Hlh. *avligaç* ay. < *ab-liġa* < **abli-ġa* < **ablı-ġa*, Mo. *abulġa* "alım, alınan veya alınacak şey; bir kimsenin istediği şey; istek; iddia; toplanacak borç; alma, kavrama ve anlama yeteneği, alım gücü", Hlh. *avlaga* ay., Klm. *awlġan* "alım, alacak; rüşvet" < **abliġan*, **abulġan*, Mo. *abulça-* "karşılıklı veya birlikte almak; birleşmek, tutuşmak, bir araya gelmek; dövüşmek", Hlh. *avaltsa-* ay. < *abu-lça-* < **abul-ça-*; krş. bir de ET *alımır* "hırs, tamah" < **alı-mır* (Clauson 1972: 135b; Tekin 1978: 46-47; Erdal 1991: 227; Lessing 2003: 1b, 7a, 8b, 9a)

***amı-* "yatışmak, sakinleşmek":**

amul "sakin, yavaş" (25, 26, 107 vb.) < **amıl* (krş. ET *amıl* ay.), *amulluḳ* "sükûnet" (325, 584, 585 ...) < **amıllıḳ* < **amı-l+lıḳ*, *amrul-* "sükûna kavuşmak" (26, 3084, 5623 vb.) < **amırıl-* < **amı-r-^{ı}l-*; krş. Mo. *amu-* "dinlenmek, durup dinlenmek, gevşeyip istirahat etmek, yorgunluğunu atmak; memnuniyet veya mutluluk hissetmek, rahatlamak; sıkıntısından kurtulmak, ferahlamak",

---

[25] Clauson (1972: 928b) ve Tekin (2003a: 342) bu eylemi, kapalı *ė* ile, *yėlgür-* biçiminde okuyup bunu da, *yėl* "yel, rüzgâr" adından {+gXr-} ekli bir eylem kabul ediyorlar.

[26] Trkm. *gīr-* "girmek", Yak. *kīr-* ay., Az. *gīr-* ay. (Tekin 1995b: 60, 183).

[27] Eren'in (1999: 27a), Yak. *atīr* ve Çuv. *ĭyĭr* biçimlerinin "komşu diyalektlerden geçtiği" yolundaki görüşü tartışmaya açıktır. Yakutça biçim **dıġır* üzerinden daha eski bir **adıġır* (Tekin 2003b: 359), Çuvaşça biçim ise kurallı **d-r* > *y-r* değişimi ile (krş. Çuv. *şĭyĭr-* "sıyırmak" < **sıdır-*; DLT *sıdır-* ay., Çuv. *uyĭr-* "ayırmak" < **adır-*; Uyg. *adar-*, *adır-* ay. vb.) daha eski bir **adġır*'dan geliyor olmalıdır (Ceylan 1997: 73).

Hlh. *ama-* ay., Mo. *amura-* "dinlenmek, rahatlamak; memnuniyet, hoşnutluk veya sevinç duymak; ferahlamak, sıkıntıdan kurtulmak", Hlh. *amra-* ay., Mo. *amur* "dinginlik, barış, huzur, sessizlik, sakinlik, durgunluk; boş vakit; zevk, keyif, mutluluk; sağlık, iyi oluş; kolay, basit, zor olmayan; sakince, sessizce", Hlh. *amar* ay. < *amu-r*, Mo. *amurçi-* "rahat ve huzur içinde yaşamak" < **amur+dı-*, *amurcigul-* "sakinleştirmek, dindirmek; teselli etmek, avutmak, yatıştırmak, huzura kavuşturmak" < **amur+dı-gul-* (Brockelmann 1954: 115; Clauson 1972: 160b, 161b, 163b; Dankoff 1985: 9; Erdal 1991: 330, 653; Ölmez 2001: 196; Tekin 2003b: 365; Lessing 2003: 64a, 65a, 65b, 66a)

******barı-* **"inşa etmek, yapmak":**

barḳ "bark, mülk" (4545, 4645, 4727 vb.) < **bar$_ı$-ḳ*; krş. Mo. *bari-* "bina etmek, yapmak; inşa etmek, tesis etmek; yerleştirmek, kurmak, dikmek", Orh. *balbal* "öldürülen düşman heykeli" < **barbal* < **barmal* < Mo. *bari-mal* "yontmacılık, heykeltıraşlık; yontulmuş, biçimlendirilmiş; heykel, yontu" (Ölmez 1997: 176-77; Tekin 2000b: 63, 74, 92; Lessing 2003: 136a, 140a)

******bāya*[28] **"zengin":**

bayat "kadim (Tanrı)" (B 1, 1, 6 vb.) < **bāya+t*[29]; krş. Mo. *bayan* "zenginlik, baylık, refah, bolluk; bay, zengin, varlıklı, hâli vaktinde yerinde" < **bāya+n* (Erdal 1991: 82; Lessing 2003: 122a)

******bodu* **"boy, kabile":**

boḍun[30] "halk, kabileler" (C 56, 53, 194 ...) < **boḍu+n* (topluluk eki); krş. Mo. *boda* "öz, madde, özdek; cisim, beden, fizik; nesne" (Clauson 1972: 306b; Dankoff 1985: 75; Erdal 1991: 92; 2004: 99, 158; Tekin 2000b: 85; Lessing 2003: 173a; Tezcan 2004: 349)

******boġu-* **"boğmak":**

boġuz "boğaz" (993, 994a, 994b ...) < **boġu-z*; krş. Mo. *bogu-* "bağlamak, boğmak, iliştirmek, bohçalamak, sarıp sarmalamak, dolamak" (Brockelmann 1954: 142; Räsänen 1969: 78b; Clauson 1972: 322a; Dankoff 1985: 75; Erdal 1991: 326; Tekin 2000a: 3; 2000b: 94; Lessing 2003: 177b)

******èli-* **"göndermek":**

èlet- "iletmek, götürmek; ilişmek" (81, 1389, 3885 ...) ~ *èlt-* "iletmek, götürmek, göndermek, ulaştırmak" (335, 1118, 1210 ...) < **èli-t-* (krş. Orh. *ilt-*, *èlt-* "götürmek, sevk etmek", Uyg. *èlt-*, *èlit-* ay., DLT *èlet-* ay., Tü. *ilet-* ay., Az. *elet-* ay.), *èltgüçi* "ulaştıran, eriştiren" (4431) < *èl$_ı$-t-güçi*, *èltiş-* "sulh yapmak, barışmak" (4305) < *èl$_ı$-t-^{i}ş-*; krş. Mo. *ile-* "göndermek" (Tekin 2000b: 63; 2003a: 338; Lessing 2003: 645b; Erdal 2004: 110)

******ḳadı-* **"eğmek, bükmek, dönmek; döndürmek; geri döndürmek":**

ḳaḍır- "döndürmek, karşı koymak" (6244) < **ḳaḍı-r-*, *ḳaḍıt-* "dikilmek, geri dönmek, yüz çevirmek, inat etmek" (2290, 6539) < **ḳaḍı-t-*; krş. DLT *ḳaḍır-ar* (geniş zaman) < **ḳaḍı-ra-r*; krş. Mo. *ḳacagai* "çarpık, eğri, kıvrılmış, eğik, meyilli; çarpık çurpuk, eğri büğrü; yamuk, şerefsiz" < **ḳaci-gai*, *ḳacayi-* "kıvrılmak, eğrilmek, bükülmek; meyletmek, yönelmek; sapmak" < **ḳaci-yi-* < **ḳadı-* (Clauson 1972: 597a, 604b; Tekin 2003a: 336; Lessing 2003: 1461b, 1462b)

******ḳāna*[31] **"kanat tüyü":**

ḳanat "kanat" (1934, 3671, 3673 ...) < **ḳāna+t*, *ḳanatsız* "kanatsız" (3005) < **ḳāna+t+sız*; krş. Mo. *ḳana* "kanat tüyü" (Räsänen 1969: 230b; Doerfer 1967: 1531; Eren 1999: 205b; Tekin 2000b: 103)

******ḳara-* **"yağmalamak, talan etmek":**

ḳarakçı[32] "yağmacı, yankesici" (1737, 5547, 5577) < **ḳara-ḳ+çı*; krş. DLT, KB *ḳarma* "yağma, talan" < **ḳar-ma*, DLT *ḳarmala-* "yağma etmek" < **ḳar-ma+la-*, Kırg. *ḳarma-* "tutmak, yakalamak, sıkıca kavramak" < **ḳar-ma-*, *ḳarmala-* ay. < **ḳar-ma-la-* (Doerfer 1967: 1445; Clauson 1972: 656b, 660a; Eckmann 1988: 32; Erdal 1991: 318; Tekin 1994: 267)

---

[28] ET *bāy* "zengin", DLT *bāy* ay., Trkm. *bāy* ay., Yak. *bāy* ay., Behc. *bāy* ay. (Tekin 1995b: 90, 100, 115, 172).

[29] Büzülme ile eski bir **bāy+aġut*'tan değilse; krş. Uyg. *nelük* "niçin? nasıl?" < **negülük* vb. (Erdal 1991: 82; 2004: 123; Kaçalin 2004: 94).

[30] Yazmalarda 6279. beyitte *yoḍun* biçiminde yazılmış olan sözcüğün *boḍun* "şahsen, bizzat" (*boḍ* "kişi, kendisi" ve {+n} araç durumu eki) yerine bir müstensih yanlışı olduğu yolundaki açıklama için bk. Tekin 1998: 265-66.

[31] Trkm. *ġānat* "kanat", Tefs. *ḳānat* ay., Terc. *ḳānat* ay., Çuv. *śunat* ay. << **(ḳ)ānat* (Tekin 1995b: 138, 173).

[32] Erdal 1991: 395'e göre *ḳaraḳçı* < *ḳarġa-* "beddua etmek".

***ḳavı-* "sıkışmak; yaklaşmak" < **ḳabı-*:**

ḳawur-[33] "sıkıştırmak, yaklaşmak, yakalamak" (6561) < **ḳawır-* (krş. Uyg., DLT *ḳavır-* "toplamak, bir araya getirmek") < **ḳawı-r-*, *ḳawuş-* "kavuşmak" (3295, 3301, 3314 vb.) < **ḳawış-* (krş. Orh. *ḳabış-* "kavuşmak, birleşmek, ittifak etmek") < **ḳawı-ş-*, *ḳawşur-* "kavuşturmak" (4056) < **ḳaw$_ı$-ş-ur-*, *ḳawuştur-* ay. (766, 4896) < **ḳaw$_ı$-ş-tur-*; krş. Mo. *ḳabira-* "bilemek; ovmak, gıcırdatmak, öğütmek, sürtmek; geçerken hafifçe değmek; (hayvan) birbirine yakın durmak" < **ḳabi-ra-*, *ḳabildu-* "yaklaşmak, yakınlaşmak, yanaşmak" < **ḳabi-ldu-* (Clauson 1972: 588a; Tezcan 1975: 102; Ercilasun 1984: 31; Dankoff 1985: 134; Erdal 1991: 560, 715; Tekin 2003a: 336-37; Lessing 2003: 1383b, 1384a)

***ḳılı-* "kılmak, yapmak, etmek":**

ḳılıḳ "kılık, huy, gidiş, tavır" (C 12, 881, 1824 ...) ~ *ḳılḳ* ay. (149, 777, 1218) < **ḳılı-ḳ*, *ḳılıḳlıġ* "mizaçlı, yaratışlı" (5129, 5526) ~ *ḳılḳlıġ* ay. (1290a, 1290b, 2863) < **ḳılı-ḳ+lıġ*, *ḳılıḳsız* "görgüsüz, nasıl davranacağını bilmeyen" (4321, 4595, 4606) < **ḳılı-ḳ+sız*; krş. Uyg. *ḳılı-r* (geniş zaman) (Brockelmann 1954: 110; Doerfer 1967: 1517; Clauson 1972: 620b; Dankoff 1985: 136; Erdal 1991: 237)

***ḳıyı-* "birden sapmak, aniden yön değiştirmek":**

ḳıyıḳ "eğrilik, cayma" (1723) < **ḳıyı-ḳ*, *ḳıyıḳsız* "doğrulukla, dürüstlükle" (482, 608, 615 vb.) < **ḳıyı-ḳ+sız*, *ḳıyıl-* "kıyılmak, kusur işlemek, sözünden dönmek" (597, 607, 1652 vb.) < **ḳıyı-l-* (Clauson 1972: 676a, 677a; Tezcan 1981: 49; Dankoff 1985: 139; Erdal 1991: 237-38, 665)

***sėzi-* "sezmek, anlamak, bilmek, farkına varmak":**

sėzik "seziş, sezme, şüphe" (1090, 3785, 4256 vb.) < **sėzi-k*, *sėziklig* "kuşku, şüphe; kuşkulu, şüpheli" (2584, 2826, 3633) < **sėzi-k+lig*, *sėziksiz* "şüphesiz, şüpheden yoksun" (10, 339, 479 vb.) < **sėzi-k+siz*, *sėzin-* "şüphelenmek" (3882) < **sėzi-n-*; krş. Mo. *seri-* "sezmek, uyanmak, ayıkmak, bilincine yeniden kavuşmak; ayılmak; uyanık kalmak, gece nöbeti tutmak; öğrenmek, anlamak, sezmek, sezinlemek; şüphe etmek" (Clauson 1972: 862ab, 864b; Dankoff 1985: 160; Erdal 1991: 242, 613; Tekin 1994: 256; Lessing 2003: 1069b)

***tuta-* "tutmak":**

tuçı[34] "her zaman, sürekli" (62, 119, 126 ...) < **tutçı*[35], *tutçı* ay. (41, 332, 345 ...) < **tuta-ç-ı*, *tutşı* ay. (324) < **tutaşı*, *tutaşı* ay. (31, 434a, 434b ...) < **tuta-ş-ı*, *tutamça* "tutam kadar" (5265) < **tuta-m+ça* (Erdal 1991: 343; Tekin 1994: 268; 2000a: 10; 2003a: 330-31)

***yada-* "yapamamak":**

yaḍaġ "yaya" (1734, 2370, 2961 vb.) < **yaḍa-ġ*, *yaḍaġın* "yayan, yaya olarak" (5039) < **yaḍa-ġ+^{ı}n*; krş. Mo. *yada-* "dayanıklılığı ve gücü olmamak; bıkmak; ihtiyacı olmak; acı çekmek; muktedir olmamak; yapamamak", *yadaġu* "zayıf, fakir, zavallı; ihtiyacı olan, yoksul; güçsüz, zayıflamış" (Räsänen 1969: 177a; Lessing 2003: 675a)

***yāyı-*[36] "sarsmak, çalkalamak":**

yayıġ "dönek" (91, 398, 399 vb.) < **yāyı-ġ*, *yayıġlıḳ* "döneklik" (715) < *yāyı-ġ+lıḳ*, *yayıl-* "yayılmak, sarsılmak" (A 24, 1428, 2336 vb.) < **yāyı-l-*; krş. DLT *yayıḳ* "yayık" < **yāyı-ḳ* (Clauson 1972: 981b; Dankoff 1985: 220; Erdal 1991: 685)

---

[33] Arat 1979: 229. s.da *ḳawur-* eylemi "kavramak, yakalamak" anlamıyla karşılanmış; "kavramak" anlamının Arat ve Dankoff'un çevirisine göre "sıkıştırmak, yaklaşmak" olarak değiştirilmesi daha doğru olur (Arat 1959: 471; Dankoff 1983: 256).

[34] *tuçı* ve *tutçı*'daki *-ç-*, iştaşlık eki *-ş-*'nin daha eski biçimi olabileceği gibi (Tekin 1988: 72), ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle (*tutşı* > *tutçı*) oluşmuş ikincil bir biçim de olabilir (Erdal 1991: 343).

[35] *tç* > *ç* için krş. DLT *köçük* "but, kalça" < **köt+çük*, ET *oçuḳ* "ocak" < **ot+çuḳ*, KB *oḳıçı* "davetçi" < **oḳı-t+çı* vb. (Erdal 2004: 113).

[36] Hlç. *yā^{a}-* "yayık dövmek", Trkm. *yāy-* "yayık yaymak" (Tekin 1995b: 175).

KISALTMALAR

AA	Ana Altayca	KB	→ Arat [4]1999
Az.	Azerice	Kırg.	Kırgızca
Behc.	→ Ertaylan 1960	Klm.	Kalmukça
Br.	→ Gabain 1952	Koyb.	Koybalca
Bşk.	Başkurtça	Kzk.	Kazakça
Bur.	Buryatça	Mac.	Macarca
Çağ.	Çağatayca	Miş.	Tatarcanın Mişer lehçesi
Çuv.	Çuvaşça	Mo.	Moğolca
D. Tü.	→ Jarring 1964	Muk.	→ Yüce [2]1993
DLT	→ Dankoff 1985	Orh.	Orhon Türkçesi
EAT	→ Dilçin 1983	Soy.	Soyot
EB	Eski Bulgarca	Tat.	Tatarca
ET	Eski Türkçe	Tefs.	→ Borovkov 2002
Gag.	Gagavuzca	Terc.	→ Houtsma 1894
GT	Genel Türkçe	Tü.	Türkçe
Hlç.	Halaççа	Trkm.	Türkmence
Hlh.	Halha	Tuhf.	→ Atalay 1945
İT	İlk Türkçe	Uyg.	Uygurca
Karag.	Karagasça	Yak.	Yakutça
Kaş.	Azericenin Kaşkay lehçesi	YUyg.	Yeni Uygurca

Kaynakça

ARAT, Reşid Rahmeti, 1979: *Kutadgu Bilig, III: İndeks*: (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal ERASLAN, Osman F[ikri] SERTKAYA ve Nuri YÜCE): İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, Seri: IV - Sayı: A 12.

—, 2006: *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig*: İstanbul: Kabalcı Yayınevi: 265, Şark Klasikleri Dizisi: 4.

—, [4]1999 (1947): *Kutadgu Bilig, I: Metin*: Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: 458.

—, [6]1994 (1959): *Yusuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig, II: Çeviri*: Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi — Sa. 20[e].

ATALAY, [Ahmet] Besim, 1945: *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-türkiyye*: İstanbul.

BOESCHOTEN, H[endrik] E., M. VANDAMME, S[emih] TEZCAN, 1995: *Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets: Qiṣaṣ al-Anbiyā', An Eastern Turkish Version* I, II: Leiden: E. J. Brill.

BOROVKOV, A[leksandr] K[onstantinoviç], 2002: *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*: Çeviren: Halil İbrahim USTA, Ebulfez AMANOĞLU: Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 811.

BROCKELMANN, C[arl], 1954: *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*: Leiden: E. J. Brill.

CEYLAN, Emine, 1997: *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*: Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 675.

CLAUSON, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*: Oxford: Oxford University Press.

DANKOFF, Robert, 1983: *Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes*: Chicago and London: Publications of the Center for Middle Eastern Studies Number 16.

— ve James KELLY, 1985: *Maḥmūd al-Kāšγarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk)*, III: Cambridge: Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Türkish Sources VII.

DİLÇİN, Cem (düzenleyen), 1983: *Yeni Tarama Sözlüğü*: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 503.

DOERFER, Gerhard, 1967: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, III: Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

—, 1972: "Der İmperativ im Chaladsch", *Finnishch-ugrische Forschungen* 39: 295-340.

—, 1976: "Proto-turkic: Reconstruction Problems", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1975-1976*: 1-59.

—, 1980: "Der Aoristvokal im Chaladsch", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 130/1: 51-61.

— ve Semih TEZCAN, 1980: *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrab)*: Budapest: Akadémiai Kiadó Bibliotheca Orientalis Hungarica XXVI.

ECKMANN, Janos, 1988: *Çağatayca El Kitabı*: Çeviren: Günay KARAAĞAÇ: İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412.

ERCİLASUN, Ahmet B[ican], 1984: *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*: Ankara: Gazi Üniversitesi Yayın No: 33, Gazi Eğitim Fakültesi Yayın No: 3.

ERDAL, Marcel, 1979a: "Die Konverb- und Aoristendungen im Alttürkischen", *Ural Altaische Jahrbücher* 51: 104-25.

—, 1979b: "Die Morpemfuge im Alttürkischen", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 71: 83-114.

—, 1986: "Constraints on Poetic Licence in the Qutadğu Bilig: The Converb and Aorist Vowels", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XXIV-XXV: 205-14.

—, 1991: *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon,* I-II: Wiesbaden: Turcologica 9.

—, 2004: *A Grammar of Old Turkic*: Leiden-Boston: Brill.

EREN, Hasan, 1999: *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*: Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
ERTAYLAN, İ[smail] H[ikmet] (yayınlayan), 1960: *Behcetü 'l-hadā'ik, fī mevʿizeti 'l-halā'ik*: İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 859.
GABAIN, A[nnemarie] von, 1988: *Eski Türkçenin Grameri*: Çeviren: Mehmet AKALIN: Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 332.
HOUTSMA, M. Th., 1894: *Ein türkisch-arabischer Glossar*: Leiden.
JARRING, Gunnar, 1964: *An Eastern Turki - English Dialect Dictionary*: Lund.
KAÇALİN, Mustafa S[inan], 2004: "*Dede Korkut Kitabı*'nda Okuma Önerileri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1998/I*: 93-100.
LESSING, Ferdinand D., 2003: *Moğolca-Türkçe Sözlük 1: A-N, 2: O-C (Z)*: Çeviren: Günay KARAAĞAÇ: Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 829/1.
NADELYAYEV, V. M., D. M. NASİLOV, E. R. TENİŞEV ve A. M. ŞÇERBAK, 1969: *Drevnetyurkskiy slovar'*: Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.
NECİP, Emir Necipoviç, 1995: *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*: Rusçadan çeviren: İklil KURBAN: Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: 615.
ORALTAY, Hasan, Nuri YÜCE ve Saadet PINAR, 1984: *Kazak Türkçesi Sözlüğü*: İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını: 8.
ÖLMEZ, Mehmet, 1991: "Ana Altayca Sözbaşı **d-*", *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*: 167-90.
—, 1997: "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (2)", *Türk Dilleri Araştırmaları* 7: 175-86.
—, 2001: "*Altayca-Türkçe Sözlük*, Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı, TDK, ISBN 975-16-1146-6, Ankara 1999, 266 s.", *Türk Dilleri Araştırmaları* 11: 191-236.
POPPE, Nicholas, 1992: *Moğol Yazı Dilinin Grameri*: Çeviren: Günay KARAAĞAÇ: İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 68.
POPPE, Nikolaus, 1994: *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*: Çeviren: Zeki KAYMAZ: İstanbul: Fatih Ofset.
RAMSTEDT, G[ustaf] J[ohn], 1952: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II: Formenlehre*: Helsinki: Suomalars-Ugrilainen Seura.
RÄSÄNEN, Martti, 1957: *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*: Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XXI.
—, 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*: Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1.
TAŞ, İbrahim, 2005: *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*: İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi.
—, 2007: "Kutadgu Bilig'in Söz Varlığından Örnekler", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 4: 231-44.
TEKİN, [Mehmet] Talat, 1976: "E.V. SEVORTYAN, *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskiḫ yazıkov* (Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıye), 767 s., Moskva 1974 (Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo "Nauka")", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1975-1976*: 274-85.
—, 1978: "Ön Türkçede Ünsüz Yitimi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1977*: 35-51.
—, 1982: "On The Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KIrA}", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. XXXVI/1-3: 503-13.
—, 1988: "Türkçe /ş/, Çuvaşça /ś/ ve Moğolca /ç/", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1986*: 71-75.
—, 1990: "On The Etymology of Uighur *adgan-/adkan-/atkan-*", *Central Asiatic Journal* XXXIV: 300-08.
—, 1994: "Notes on *Old Turkic Word Formation*", *Central Asiatic Journal* XXXVIII/2: 244-81.
—, 1995a: "*Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets: Qiṣaṣ al-Anbiyā', An Eastern Turkish Version, Leiden 1995*", *Türk Dilleri Araştırmaları* 5: 259-64.
—, 1995b: *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*: Ankara: Simurg. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13.
—, Mehmet ÖLMEZ, Emine CEYLAN, Zuhal ÖLMEZ ve Süer EKER, 1995c: *Türkmence-Türkçe Sözlük*: Ankara: Simurg. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18.

—, 1998: "On Middle Turkic *budun/buḍun* 'null, annihilated'", *Studia Turcologica Cracoviensia* 5: 263-66.
—, 2000a: "Ana Türkçe'de z'leşme ve ş'leşme", *XIII. Dilbilim Kurultay Bildirileri 13-15 Mayıs 1999*: 1-12: İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
—, 2000b: *Orhon Türkçesi Grameri*: Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
—, 2003a: "Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic", *Makaleler I. Altayistik* (Yayıma Hazırlayanlar: Emine YILMAZ - Nurettin DEMİR): 327-46: Ankara: Grafiker Yayıncılık: 11.
—, 2003b: "Altaic Etymologies: I", *Makaleler I. Altayistik* (Yayıma Hazırlayanlar: Emine YILMAZ - Nurettin DEMİR): 356-75: Ankara: Grafiker Yayıncılık: 11.
TEZCAN, Semih, 1975: *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi, X. Bölüm*: Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doçentlik Tezi.
—, 1981: "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Belleten* XLV/2 (178): 23-78.
—, 2004: "Über die ursprüngliche Bedeutung von *bodun*", *Turfan Revisited - The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. Edited by Desmond Durkin-Meisterernst, Simone Christiane Raschmann, Jens Wilkens, Marianne Yaldiz, Peter Zieme. Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie Band 17: 349-50: Berlin.
TÜRK DİL KURUMU, 1963-77: *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*, I-VIII: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 212[/1]-8.
—, 1963-82: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, I-XII: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211[/1]-12.
YUDAHİN, K[onstantin] K[uz′miç], [3]1994 (1945): *Kırgız Sözlüğü* I (A-J), II (K-Z): Çeviren: Abdullah TAYMAS: Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 93.
YÜCE, Nuri, [2]1993 (1988): *Ebu'l-Ḳāsım Cārullāh Maḥmūd bin 'Omar bin Muḥammed bin Aḥmed Ez-Zamaḫşarī el-Ḫvārizmī: Mukaddimetü'l-Edeb Ḫvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*: Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 535.